

Şövqi Vaqif oğlu Həsənov
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
Müasir dövr etnoqrafiyası” şöbəsi
E-mail:shovgihasanov@gmail.com

XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA XALQ SƏNƏTKARLIĞININ VƏZİYYƏTİNƏ DAİR (NAXÇIVAN VƏ ORDUBAD ŞƏHƏRLƏRİNİN NÜMUNƏSİNDƏ)

Açar sözlər: Naxçıvan, Ordubad, sənətkarlıq, toxuculuq, zərgərlik, ticarət

Ключевые слова: Нахчыван, Ордубад, ремесло, ювелирное дело, торговля

Key words: Nakhchivan, Ordubad, crafts, weaving, jewellery making, trade

Tarixən ölkəmizin ən qədim yaşayış məskənlərindən, zəngin maddi və mənəvi mədəniyyəti, ailə-məişət ənənələri və təsərrüfat fəaliyyətinin spesifikasiyi ilə seçilən qədim Naxçıvan torpağı Azərbaycanın ən mühüm tarixi-etnoqrafik bölgələrindən biri olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, qədim və orta əsrlər Azərbaycan sənətkarlığının təkamülünü izləmək baxımından Naxçıvanda eldə edilən arxeoloji və etnoqrafik materiallar əsas mənbələrdən biri kimi çıxış edir. Elə tədqiq etdiyimiz dövrdə, yəni XIX-XX əsrin əvvəllərində də Naxçıvan əhalisinin əsas məşğuliyyət sahələrindən birini sənətkarlıq təşkil etmişdir.

Əvvəla qeyd edək ki, xanlıqlar dövründə olduğu kimi, Rusiya işğalından sonra da Naxçıvan bölgəsinin əsas sənətkarlıq mərkəzləri Naxçıvan və Ordubad şəhərləri idi. Bu şəhərlərdə sənətkarlığın vəziyyəti Rusiya işğalı ərəfəsi və işğaldan sonrakı ilk dövrdə bir sıra rus müəlliflərinin əsərlərində və kameral təsvirlərdə əksini tapmışdır. Məsələn, İ.Şopenin məlumatına görə 1831-ci ildə Naxçıvanda ticarət və sənətkarlıqla məşğul olanların sayı 715 nəfər olmuşdur ki, onların da təqribən 400 nəfərdən çoxu bilavasitə sənətkarlıq sahəsində çalışmışdır (1). Şəhər sənətkarları arasında çilingərlər, çəkməçilər, xarratlar, papaqçılar üstünlük təşkil edirdi (ümumiləkdə 275 nəfər). Lakin müxtəlif səbəblər üzündən bazarlardan və ticarət mərkəzlərindən sıxışdırıb çıxarılan, bu səbəbdən də fərdi evlərindəki emalatxanalarda çalışan sənətkarlar da bu siyahıya daxil edilsəydi, onların sayı daha böyük olardı.

Bu dövrdə Naxçıvan şəhərində 50-dək sənət sahəsi qeydə alınmışdır ki, onların da içərisində toxucular (126 nəfər), başmaqçılar (56 nəfər), xarratlar (38 nəfər), papaqçılar (35 nəfər) və b. üstünlük təşkil edirdi (2). Sənətkarlar evlərdə işləməklə bərabər əsasən karvansara və bazarlarda yerləşən iri emalatxanalarda da birləşirdi. Məsələn, Naxçıvan şəhərindəki 279 sənətkar emalatxanasından 31-i karvansaralarda, 248-i isə bazarda yerləşirdi. Həmin emalatxanalardan üçü boyaqçılara, ikisi dabbaqlara, qırxı isə pambıq parça toxuyanlara və xalçaçılara aid idi (3).

Bununla bağlı tədqiqatçı C.Mustafayevin fikirləri böyük maraq doğurur. Müəllif qeyd edir ki, sənətkarların ayrı-ayrı məhəllələr üzrə bölgüsündən aydın olur ki, sənətkarların böyük əksəriyyəti Naxçıvanın köklü sakinləri olub,

əsasən onun qədim məhəllələrində məskunlaşmışdılar. Məsələn, Naxçıvan sənətkarlarının 97 nəfəri Əlixan məhəlləsində, 91 nəfəri Şahab məhəlləsində, 56 nəfəri isə Sarbanlar məhəlləsində yaşayırdı (4).

Eyni zamanda Ordubadda fəaliyyət göstərən on iki dabbaxana da Ordubadçayın üzərində - şəhərin mərkəzində tikilmişdi.

Sənət istehsalı ilə məşğul olan əhəlinin sayı və sosial tərkibi də eyni deyildi. Belə ki, əgər 1831-ci ildə Naxçıvan şəhərində çalışan sənətkarların sayı 394 nəfər təşkil edirdisə, sonradan onların sayı azalaraq 1848-ci ildə 172 nəfərə, 1859-cu ildə isə 129 nəfərə enmişdi. 1863-cü ildə isə şagird və usta köməkçiləri nəzərə alınmadan cəmi 109 nəfər sənətkar fəaliyyət göstərmişdir. Lakin 1860-cı ildən etibarən sənətkarların sayında yenidən artma müşahidə olunmağa başlayır. 1864-cü ildə sənətkarların sayı 286 nəfər, 1866-cı ildə isə 433 nəfər təşkil etmişdir (5, 48).

Sənətkarların sayında baş verən artma və azalmalar səbəbsiz deyildi. Həmin səbəblər sırasında əmək alətlərinin primitiv olmasını, alıcı azlığını və s. göstərmək olar. Belə ki, primitiv dəzgahlarda hazırlanan məhsullar çox zaman alıcı tapa bilmədiyindən satılmamış qalırdı qalırdı ki, bu da maddi marağın azalmasına, tədricən ustaların həmin peşə və ya sənət sahəsindən uzaqlaşmasına, ümumiyyətlə insanlar arasında həmin sənətə marağının azalmasına səbəb olurdu. Təsədüfi deyildir ki, 1863-cü ildə şəhərdə fəaliyyət göstərən 109 ustanın cəmi 41 şagirdi var idi. Qalayçı, toxucu, boyaqçı, sərrac, silahsız və s. sənət sahələrində çalışan ustaların çoxunun şagirdi yox idi. Sənətkar emalatxanalarının illik istehsal gücü orta hesabla 12 min rubl təşkil edirdi. Dülgərlik, dəmirçilik, tikinti ilə bağlı sənət sahələri daha çox gəlirli idi (5, 48).

Ordubadda mövcud olan sənət sahələri arasında isə toxuculuq daha geniş yayılmışdı. XIX əsrin 30-cu illərində onların sayı 177 nəfərə çatırdı ki, bu da bəhs edilən dövrdə sənətkarların az qala yarısına bərabər idi. Sonrakı yerdə çəkməçilər (44 nəfər), misgərlər (32 nəfər), həllaclar (29 nəfər), boyaqçılar (19 nəfər) və dülgərlər gəlirdilər. Naxçıvan şəhərinə olduğu kimi, Ordubadda da sənətkarların böyük əksəriyyəti (təqribən 225 nəfər) bazarlarda və karvansarlarda yerləşən emalatxanalarda çalışırdılar (6, 94).

Ordubad sənətkarlığının əsas cəhətlərindən biri də onun satış bazarlarının daha geniş olması idi. XIX əsrin 60-cı illərinə aid bir məlumata görə. Naxçıvan şəhərindən fərqli olaraq Ordubadda sənətkarlıq sənayesi daha çox inkişaf etmişdi və təkcə yerli bazarlarla məhdudlaşmırdı. Məsələn, dəmirçilik və misgərlik məmulatı satış üçün Naxçıvan qəzası ilə bərabər İrana da göndərilirdi. Oxşar vəziyyət ayaqqabı, ipək, qaytan və lent (şərid) istehsalında da müşahidə olunurdu.

Lakin statistik məlumatlar sübut edir ki, XIX əsrin ikinci yarısından sonra Ordubadda da bir sıra sənətkarlıq sahələrində, xüsusilə də toxuculuqda dərin tənəzzül baş vermişdir. Belə ki, əgər 1832-ci ildə şəhərdə 177 nəfər toxucu fəaliyyət göstərirdisə, 1869-cu ildə onların sayı 11 nəfərə enmişdi. 1886-cı ildə isə şəhərdə bir nəfər də olsun belə toxucu qeydə alınmamışdı. Təkcə bir faktı demək kifayətdir ki, 1859-cu ildə Ordubadda fəaliyyət göstərən sənətkarların ümumi sayı azalaraq 1832-ci ilə nisbətən 2 dəfədən də çox aşağı düşmüşdü. Bu tendensiya özünü dulusçuluq, həllaclıq papaqçılıq, xarratlıq kimi sənət sahələrində daha çox özünü göstərirdi.

Tənəzzülün əsas səbəbləri kimi kapitalist istehsal üsuluna əsaslanan manufaktura və fabrik tipli müəssisələrin meydana çıxması, Rusiya şəhərlərində istehsal edilən manufaktura məhsullarının Naxçıvan bölgəsinə idxalının artması və sənətkarların qazandığı gəlirlərinin azalması səbəbindən onların qazanc dalınca başqa şəhərlərə üz tutmasını göstərmək olar (6, s. 96). Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, burada fabrik tipli ilk kapitalist müəssisələri hələ XIX əsrin 50-ci illərində meydana gəlməyə başlamışdı. Əsasən ipək parça, xalça, palaz və s. istehsal edən bu müəssisələrin illik istehsal gücü əsrin 50-60-cı illərində 15-16 min rubl təşkil edirdi (7, 956).

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan diyarında mövcud olan ən mühüm sənətkarlıq sahələrindən biri heç şübhəsiz ki, metalışləmə idi. Məlumatlara görə, XVIII əsrin ikinci yarısı –XIX əsrin birinci yarısında burada da sənətkarlar daha çox Mazandarandan, Türkiyədən və Rusiyadan gətirilən dəmirdən istifadə edirdilər (8, s. 483). Başqa sözlə desək, Azərbaycanın metala, o cümlədən, dəmir, polad, qalaya olan ehtiyacları əsasən Rusiyanın hesabına ödənilirdi. Dəniz yolu ilə Bakıya və Dərbəndə gətirilən metal xammalı karvanlar vasitəsilə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə, eləcə də Naxçıvana çatdırılırdı. Bununla belə, XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəllərində ölkədə fəaliyyət göstərən dəmirçixanaların xammalla təhcizatında ciddi çətinliklər mövcud idi. Yalnız Azərbaycan ərazisinin Rusiya tərəfindən işğalının rəsmiləşməsindən sonra bu sahədə vəziyyət bir qədər sabitləşdi. Yerli sənətkarlar Rusiyadan gətirilən daha keyfiyyətli dəmir və poladdan istifadə etmək imkanı qazandılar.

Misgərlik sənəti istisna olmaqla, Naxçıvanda metalışləmənin bütün digər sahələrinin yerli xammal bazası zəif idi. Bu baxımdan zərgərlik sənətinin də xammalla təhcizatında çətinliklər hiss olunurdu. Naxçıvan zərgərləri və gümüşbəndləri özlərinin xammala olan tələbatını daha çox İrandan, Türkiyədən, Rusiyadan və Rusiya vasitəsilə Avropa ölkələrindən gətirilən qiymətli metallar hesabına ödəyirdilər (9, 204).

Qeyd edək ki, Naxçıvanda gümüşbəndlik zərgərliyə nisbətən daha geniş yayılmışdı. Bəlkə də buna görə, zərgərlərin sayı ilə bağlı hər hansı bir statistik məlumat rast gəlinmir. Yalnız 1854-cü ilə aid bir mənbədə Ordubad şəhərində 3 zərgərin fəaliyyət göstərdiyi qeyd olunur (10, 58). Gümüşbəndlərə gəlincə, Rusiya işğalından sonra tərtib edilmiş kameral təsvirlərdə Naxçıvan şəhərində 18 (11), Ordubad şəhərində isə 5 nəfər (12) gümüşbəndin işləməsi haqqında məlumat verilir.

Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi, zərgərlik məmulatı istehsalında qadın bəzəkləri (baş, boyun, sinə, bilək, barmaq və geyim bəzəkləri) mühüm yer tuturdu. Qiymətli metallardan hazırlanan zərgərlik məmulatının bəzədilməsi zamanı sənətkarlar şəbəkə, minasazlıq, xatəmkarlıq, qarasağad, döymə və qəlibkarlıq kimi texniki üsullardan istifadə edirdilər. Bu üsulların köməyi ilə hazırlanan məhsulun üzərində həndəsi, astral, zoomorf və nəbati bəzəklər salınırdı. Qəlibkarlıq üsulu daha geniş yayılmışdı.

Metalişləmənin digər mühüm sahəsi dəmirçilik idi. Statistik məlumatlar göstərir ki, XIX əsrin 30-60-cı illərində Naxçıvan şəhərində 20-40, 60-80-ci illərində azaisə 28-48 nəfər dəmirçi fəaliyyət göstərmişdir. Dəmirçi emalatxanaları əsasən şəhərlərdə, alıcıların çox olduğu bazarlarda və karvansaralarda yer-

ləşirdi. Onlar eyni quruluşda tikilir və əsasən 2 hissəyə bölünən bir düzbucaqlı formalı otaqdan ibarət olurdu. Otaqların hündürlüyü 1 arşın, sahəsi isə 30 kv arşın olurdu. Torpaq döşəməli dəmirçixanaların ön tərəfi açıq saxlanılırdı. İş vaxtı bitdikdən sonra həmin tərəf taxta qapılar vasitəsilə bağlanırdı.

İstehsal prosesi dəmirçixananın işıqlı olan qabaq hissəsində yerinə yetirilirdi. Başlıca istehsal vasitələri (dəmirçi kötüyü, ona bərkidilən zindanlar, kötüyün üstünə və yanına düzülmiş tutucu, döyücü, kəsici, döyücü alətlər) isə kürənin qarşısında yerləşirdi. Xırda zindanlar, dəmir doğrayan iri qayçı, məngənə, bəzən isə çarx körükdən sağda və solda qalan boş sahələrdə quraşdırılırdı. Hazır məmulat, həmçinin gözə çarpan ləvazimatlar ön hissədə, ya da yan divardan asılır, ya da yerdə düzülürdü (13, 179).

XIX əsrin 60-cı illərində tərtib edilmiş mənbələrin birində Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən 7 dəmirçi emalatxanasında 7 nəfər ustanın, 7 nəfər usta köməkçisinin və 7 nəfər şagirdin çalışdığı göstərilir (5, 48). Dəmirçilik sənəti daha çox fiziki güc tələb etdiyindən şagirdliyə adətən fiziki cəhətdən möhkəm olan 16-17 yaşlı gənclər qəbul edilirdi. Usta-şagird münasibətləri usta ilə şagirdin valideyni arasında bağalanan müqavilə ilə tənzimlənirdi seçdiyi sənətin sirlərinə yiyələnən şagird usta köməkçisi və ya kargər adlanırdı. Əksər hallarda müstəqil fəaliyyət göstərmək üçün zəruri əmək alətləri almağa və emalatxana kirayələməyə imkanı olmayan usta köməkçiləri müəyyən məvacib müqabilində öz ustasının yanında uzun müddət işləməyə məcbur olurdu (14, 194-195; 15, 79).

Misgərlik sənətinin başlıca mərkəzi isə Ordubad şəhəri idi. bu da ilk növbədə şəhərin yaxınlığında zəngin mis yataqlarının mövcud olması ilə əlaqədar idi. bu yataqlardan əldə edilən misin bir hissəsi qonşu ölkələrə və vilayətlərə ixrac edilir, bir hissəsi də yerli misgərlərin tələbatının ödənilməsinə sərf edilirdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, misgərlik sənəti Naxçıvanda XIX əsr ərzində demək olar ki, stabil xarakter daşımışdır. Belə ki, əsrin əvvəllərində şəhərdə 8 emalatxana fəaliyyət göstərir və həmin emalatxanalarda 40 nəfərə qədər işçi (8 usta, 20 kargər və 12 şagird) çalışırdı (15, 379-380). Əsrin sonlarında da misgərlərin sayı təqribən bu qədər olmuşdur. Yalnız 1886-cı ildə onların sayı iki dəfə azalaraq 20 nəfərə enmişdi (16, 180).

Bundan başqa, bəhs etdiyimiz dövrdə həm Naxçıvan, həm də Ordubad şəhərlərində daimi fəaliyyət göstərən qalayçı emalatxanaları haqqında kifayət qədər məlumatlar vardır. Belə ki, 1863-cü ildə Naxçıvan şəhərində 3 nəfər, Ordubad şəhərində isə 8 nəfər qalayçılıqla məşğul olurdu (5, 48).

Metalişləmənin ənənəvi sahələrindən biri də silahsızlıq idi. Naxçıvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalına qədərki dövrdə burada həm odlu, həm də soyuq silah istehsalı mövcud olmuşdur. Lakin bu barədə mənbə və ədəbiyyatda hər hansı bir statistik məlumatlara rast gəlinmir. Belə məlumatlar işğaldan sonrakı dövrə aiddir. Belə ki, XIX əsrin ortalarında tərtib edilən kameral təsvirlərdən olur ki, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin hər birində 3 nəfər tüfəng, 3 nəfər isə tüfəng qundağı hazırlanması üzrə ixtisaslaşmışdır. 1865-ci ilə aid məlumatda isə göstərilir ki, Naxçıvan şəhərində 5 nəfər, Ordubad şəhərində isə 3 nəfər silah usta çalışmışdır (5, 48). Usta Fərəc adına bir silah ustası daha məşhur olmuşdur. Onun hazırladığı revolyer 1863-cü ildə Tiflisdə keçirilən sənaye bölməsində nümayiş etdirilərək mükafata layiq görülmüşdür (17, 27). Lakin XIX

əsrin sonlarında digər bölgələrdə olduğu kimi Naxçıvanda da silah istehsalı tənzümlə uğrayıb sıradan çıxdı.

Naxçıvan bölgəsində qədim tarixə malik sənət sahələrindən biri də dulusçuluq olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, bölgə tunc və erkən dövrlərində Muğan, Mil-Qarabağ və Abşeronla birlikdə dulusçuluğun dörd əsas mərkəzindən biri hesab edilir (18, 140). Arxeoloji qazıntıların nəticələrindən məlum olur ki, IX-XII əsrlərdə Naxçıvan şəhərində şirli və şirsiz qablar istehsalı ilə məşğul olan xeyli sayda dulusçuluq emalatxanası fəaliyyət göstərmişdir. Bu emalatxanalarda istehsal edilən çıraq, boşqab, piyalə, dolça və s. məişət əşyalarının bəzədilməsində əsasən yaşıl, sarı, mavi, ağ, qara, qəhvəyi və bənövşəyi rənglərdən istifadə edilmişdir.

Bütün orta əsrlər boyu dulus məmulatı istehsalında müşahidə olunan tərəqqi və tənəzzüüllər XIX əsrdə də davam etmişdir. Bunu tədqiq olunan dövrə aid statistika rəqəmləri də təsdiq edir. Məsələn, əgər 1859-cu ildə Naxçıvan şəhərində 3 dulus emalatxanası fəaliyyət göstərdiyi halda, XIX əsrin 70-ci illərində onların sayı artaraq 16-ya çatmışdı (19; 10, 151). Sonrakı yaxın illərdə isə onların sayı azalaraq 7-ə enmişdir (5, 154). 1886-cı ildə isə Naxçıvan şəhərində bir dulus emalatxanasının fəaliyyət göstərdiyi xəbər verilir. XIX əsrin son illərində bu sahədə müəyyən yüksəliş müşahidə olunsa da, tezliklə bu yüksəliş tənəzzüllə əvəz olunmuşdur. Bunu dulusçuluq sahəsində çalışan işçilərin sayı ilə bağlı rəqəmlərdən də görmək olur (5, 151).

Ordubad şəhərində dulusçuluq Naxçıvana nisbətən daha az inkişaf etmişdi. XIX əsrin 30-cu illərinə aid bir mənbədə burada karvansaraların birində fəaliyyət göstərən cəmi bir dulus emalatxanasının olduğunu xəbər verir (20, 200). 1869-cu ildə dulus emalatxanalarının sayı 2-ə çatsa da, əsrin sonlarında yenə də birə enmişdir və bu vəziyyət əsrin sonlarına qədər dəyişməz olmuşdur.

Ordubad şəhərinin dulus emalatxanalarında 1852-1853-cü illərdə 12, 1864-1865-ci illərdə 4, 1886-cı illərdə isə cəmi bir nəfər çalışmışdır. İstehsal edilən məhsulun dəyəri isə, 1856-1867-ci illərdə orta hesabla 300-450 rubl, 1905-ci ildə isə 100 rubl təşkil etmişdir (6, 183).

Naxçıvan bölgəsi Azərbaycanın ən qədim toxuculuq mərkəzlərindən biridir. Bunu görkəmli arxeoloq Osman Həbibullayevin Naxçıvanda apardığı arxeoloji tədqiqatlar da sübut edir. Belə ki, onun Kültürə arxeoloji abidəsindən əldə etdiyi maddi nümunələr buranın əhalisinin hələ neolit və eneolit dövründən toxuculuqla məşğul olduğunu sübut edir (21, 127-128).

Orta əsrlərdə bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da toxuculuq özünün inkişafının ən yüksək inkişaf mərhələsində olmuşdur. X əsrə aid "Hüdud əl-ələm" adlı anonim mənbədə Xoy və salmas şəhərləri ilə bərabər Naxçıvan şəhəri də xalçaçılığın əsas mərkəzlərindən biri kimi təqdim olunur (22, 32).

XIX əsrə aid mənbələrin məlumatından görünür ki, bəhs edilən dövrdə burada xeyli sayda xovlu və xovsuz xalça məmulatı istehsal edilmişdir. Məsələn, 1845-ci ildə 1050 ədəd xalça, 3000 ədəd at çulu, 2500 ədəd keçə, 5000 ədəd çuval, 460 ədəd məfrəş, 10 min ədəd yun corab, 20 min arşın mahud toxunmuşdur (5, 44). Bu məmulatın da mühüm bir hissəsi heç şbhəsiz ki, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin payına düşürdü. Şəddə, vərni və zili kimi xovsuz xalçalarla yanaşı, tədqiq olunan şəhərlərdə "Açma-yumma", "Qoca", "Buynuz", "Dəryanur", "Şabalıd buta", "Çələbi", "Çiçəkli buta", "Bağçada güllər" və s.

xovlu xalçaların toxunuşu da geniş yayılmışdı (23, 27-55). Naxçıvanın xovlu və xovsuz xalçaları XIX əsrin ikinci yarısından eibarən Rusiya imperiyasında və digər ölkələrdə keçirilən beynəlxalq sərgilərdə (London, Moskva və s.) nümayiş etdirilmiş və mükafatlara layiq yerlər tutmuşdur.

Ordubadda Naxçıvandan fərqli olaraq qadınlar ev şəraitində ipək parça toxuyur və ipək saplar hazırlayırdılar. Toxuculuq sənətində Ordubadın xalçaçıları və bez parça hazırlayanları ustalıq baxımından heç də Naxçıvan sənətkarlarından geridə qalmırdılar. Ordubad və ümumiyyətlə, Naxçıvan diyarında toxunan parçalara xarici bazarda da böyük ehtiyac duyulurdu.

Naxçıvanda toxunmuş pambıq parçaları yerli tacirlər Türkiyə şəhərlərinə, o cümlədən Qarsa, Bəyazidə, habelə Gürcüstana aparırdılar. Əldə edilən məlumata görə, bir ildə Türkiyənin Qars və Bəyazid şəhərlərinə Naxçıvan diyarından 15 min puda qədər pambıq parça aparılırmış. Ordubad şəhərində pambıq parçalarla yanaşı, xarici bazara ən çox ehtiyac duyulan ipək parçalar da ixrac edilirdi (24, 26-27).

Toxuculuq onunla sıx bağlı olan boyaqçılığın da inkişafına şərait yaradırdı. Rusiya işğalı ərəfəsində Naxçıvan şəhərində dörd boyaqxana (3-ü Naxçıvan, 1-i Ordubadda) var idi. boyaqxanalarda, eləcə də boyamanın ev şəraitində aparıldığı kənd yerlərində uzunluğu 10 arşın olan pambıq parçanı boyamaq üçün icarədarə 32 qəpik, ipək və yun ipləri boyamaq üçün isə 20 qəpik məbləğində pul ödəmək tələb olunurdu» (25, 50-51).

Tədqiq etdiyimiz dövrdə Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində geniş yayılmış sənətkarlıq sahələrindən biri də dabbaqlıq və ya gön-dəri məmulatı istehsalı idi. Statistik məlumatlara görə, XIX əsrin 30-cu illərində hissəsindən çoxu Azərbaycanın beş şəhərində - Şamaxı, Ordubad, Naxçıvan, Nuxa və Şuşa şəhərlərində fəaliyyət göstərən 136 nəfər dabbağın 50 nəfəri, başqa sözlə desək, 1/3 Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin payına düşürdü (26, 119).

Dabbaqxanalar adətən şəhər kənarında salınmış və su hövzəsinə yaxın olan məhəllələrdə yerləşir və əhali tərəfindən "dabbaqxana" adlanırdı. Lakin maraqlıdır ki, XVIII əsrin sonlarında Ordubad şəhərində fəaliyyət göstərən 12 dabbaqxana şəhərin mərkəzi küçələrindən birində yerləşirdi (27).

XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Naxçıvan şəhərində 22 dabbaq fəaliyyət göstərdiyi halda, 1865-ci ildə bunların sayı 33 nəfərə çatmışdı (6, 131). 1823-cü ilə aid bir məlumatda Naxçıvan dairəsi üzrə gön-dəri məmulatı istehsalına görə gümüş pulla 260 rubl məbləğində vergi toplandığı da müəyyənləşdirilmişdir (20, 180).

Oxşar vəziyyət Ordubad şəhərində də müşahidə edilirdi. Burada gön-dəri məmulatının emalına və satışına görə illik iltizam maddəsinin həcmi gümüş pulla 200 rubl müəyyənləşdirilmişdi (20, 217).

XIX əsrin 30-cu illərindən 1914-c ilə qədərki dövrdə Ordubad şəhərində dabbaqlıq sənətində tərəqqi və tənəzzül bir-birinin əvəz edirdi. Bu sahədə ən yüksəliş illəri 1832-1869-cu illəri əhatə edir ki, həmin dövrdə də şəhərdəki emalatxanaların sayı 6-dan 13-ə qalxmış, işçilərin sayı isə 30 nəfərə qədər yüksəlmişdi (6, 132).

Onu da qeyd edək ki, istər Naxçıvanda və istərsə də Ordubad şəhərlərində istehsal edilən dabbaq məmulatı gön, sarğı, müşkü, tumac, kosala və s.-dən

ibarət idi. Ayaqqabı istehsalı (başmaqçılıq, çəkməçilik, çustçuluq, çarıqçılıq, pinəçilik və s.), papaqçılıq, yəhərqayıma (sərraclıq) və s. dabaqlıq sənətinin aparıcı sahələrini təşkil edirdi.

Nəhayət, tarixən Azərbaycanda xalq sənətkarlığının ən mühüm sahələrindən biri də şüşə məmulatı istehsalı olmuşdur. Doğrudur, qədim və erkən orta əsrlər dövrünün şüşə istehsalı haqqında məlumat verən yazılı mənbə olmasa da, müxtəlif illərdə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində qeydə alınmış arxeoloji abidələrdə (Şamaxı, Mingəçevir, Beyləqan, Qəbələ və s.) aparılan qazıntı işləri zamanı antik və orta əsrlər dövrünə aid küllü miqdarda şüşə məmulatı (küzə formalı şüşə qablar, vazvəri qablar, ətir və dərman qabları, qədəhlər və bəzək əşyaları) aşkar edilmişdir (28, 55-56; 29, 149-159). Həmin məmulatların təhlilindən məlum olur ki, tarixi Azərbaycan ərazilərində şüşə məmulatı istehsalına təqribən e.ə. I minilliyin əvvəllərində başlanılmışdır (30, 80).

Ölkəmizin ənənəvi şüşəsazlıq mərkəzlərindən biri də Naxçıvan olmuşdur. Xüsusilə, bəhs etdiyimiz dövrdə Naxçıvan şəhərində şüşəsazlıq inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri idi. Burada hasil olunan adi şüşələrlə yanaşı şəbəkələrin hazırlanmasında istifadə olunan al-əlvan şüşələr də hazırlanırdı. Mənbələrin verdiyi məlumatdan İrəvan xanlığının hakimi Hüseyn Əli xan məhz Naxçıvana məktub göndərərək Kəlbəlî xandan İrəvan şəhərində tikdirdiyi hamamın pəncərə şəbəkəsi üçün 400 ədəd müxtəlif rəngli şüşə göndərməsini xahiş etdiyi ayrın olur (24, 26).

Beləliklə, yuxarıda göstərilən faktlardan və rəqəmlərdən Naxçıvanda (o cümlədən, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində) ənənəvi sənətkarlığın yerli əhəlinin əsas məşğuliyyət sahələrindən biri olduğu aydınlaşır. Bəhs etdiyimiz dövrdə sənətkarlığın ayrı-ayrı sahələrində bir-birini əvəz edən tərəqqi və tənəzzillər müşahidə olunansa da, onlar yerli sakinlərin başlıca yaşam vasitəsi və gəlir mənbələrindən birini təşkil etmişdir. Bundan başqa, sənətkarlıq məhsulları yerli bazarların tələbatını ödəməklə yanaşı, xarici bazarlara da yol tapmış, daxili və xarici ticarətdə mühüm rol oynamışdır. Bütün bunlar da öz növbəsində Naxçıvan diyarının xalq sənətkarlığının əsas mərkəzlərindən biri olduğunu əyani şəkildə sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivi (Azərbaycan DTA), f. 10, siy. 2, iş 1
2. Azərbaycan DTA, f. 10, siy. 2, iş 7
3. Azərbaycan DTA, f. 10, siy. 2, iş 12
4. Azərbaycan DTA, f. 10, siy. 2, iş 2
5. Сборник статистических сведений о Кавказе, т. 1, Тифлис, Тип. А.А.Михельсона, 1869. - 173 с.
6. Muradov V. Naxçıvan diyarında sənətkarlıq və ticarət (XVIII-XIX əsrin əvvəlləri). B., Elm, 2017, - 264 s.
7. Azərbaycan MEA Tİ EA, iş 2062, s. 956
8. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан XVIII в. и взаимоотношения с Россией. – Б., Изд-во АН. АССР, 1965. -621с.

9. Бутков П. Г. Выдержки из «Проекта отчета о Персидской экспедиции в виде писем» 1796 г. // История, география и этнография Дагестана. XVIII-XIX вв. (архивные материалы). М., Изд-во восточн. Лит-ры, 1958 - с.200-207
10. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX веке. -Баку, 1964. -501 с.
11. Azərbaycan DTA, f. 24, siy. 1, iş 353
12. Azərbaycan DTA, f. 24, siy. 1, iş 372
13. Mustafayev A. Azərbaycanca sənətkarlıq. Bakı: Nurlan, 1991, 440 s.
14. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanca sənətkarlıq. B., Elm, 2002, 272 s.
15. Егиазаров С.А. Исследования по истории учреждений в Закавказьи: Городские цехи: Организация и внутреннее управление закавказских амкарств. Ч. 2. Тип. Имп. ун-та, Казань, 1891. – 450 с.
16. Ваидова Х. История города Ордубад. Б., Нурлан, 2007. – 190 с.
17. Пашаев А. Город Ордубад в 19-нач. 20 вв (историко-этнографическое исследование). Б., Элм, 1998. – 200 с.
18. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Б., Элм, 1991. – 250 с.
19. Azərbaycan DTA, f. 10, siy. 2, iş 9
20. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции, составленное Василием Григорьевым. Санкт-Петербург: тип. Деп. внеш. торг., 1833 - 264 с.
21. Həbibullayev O. Kültürdə arxeoloji qazıntılar. B., Azərb. SSR EA Nəşr., 1959. 134 s.
22. Худуд ал-алем (рукопись Туманского). Л., Изд-во Акад. наук СССР, 1930. - 78 с.
23. Azərbaycan xalçaları (Naхçıvan qrupu). B., Elm, 2012, - 80 s.
24. Budaqova S. Naхçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin II yarısı-XIX əsrin I qərinəsi). Bakı: Elm, 1995, - 96 s.
25. Şahverdiyev Z. Naхçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, - 264 s.
26. Обзорение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях (ОРВЗК), в 4 т., т.III. СПб., 1836, 392 с.
27. Azərbaycan DTA, f. 24, siy. 1, iş 372
28. Vahidov R, Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. B., Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961. -160 s.
29. Osmanov F. Qəbələnin şüşə məmulatı //АММ, V с. В., 1964, - s. 149-159
30. Тревер К. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. IV в до н.э. – VII в. н.э. М.-Л., Изд. Акад. Наук СССР, 1959, - 389 с.

Шовги Вагиф оглы Гасанов

**О НАРОДНОМ РЕМЕСЛЕ НАХЧЫВАНА В XIX – НАЧАЛЕ
XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ ГОРОДОВ НАХЧЫВАН И ОРДУБАД)**

РЕЗЮМЕ

Исторически одним из основных центров ремесла в Азербайджане является Нахчыван. Как в древний и средневековый период, так и в исследуемый период, т.е. в XIX – начале XX века одним из основных видов занятий населения Нахчывана, а также городов Нахчыван и Ордубад являлось ремесло. Так в социально-экономической жизни региона важную роль играли такие отрасли ремесла, как металлообработка (кузнечное, медное, ювелирное, оружейное ремесло и др.), ткачество, кожевенное дело и др. Продукты ремесленного производства имели важное значение как в быту у населения, так и во внутренней и внешней торговле. В статье исследуются вопросы состояния ремесла в городах Нахчыван и Ордубад, основные отрасли ремесла, внутренний порядок в ремесленных мастерских и принцип их работы, а также сами ремесленники и вопросы их социальной принадлежности.

Shovgi Hasanov Vagif

**ON THE CONDITION OF FOLK CRAFTS IN NAKHCHIVAN
IN THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES
(ON THE EXAMPLE OF NAKHCHIVAN AND ORDUBAD)**

SUMMARY

Historically, Nakhchivan has been one of the main centres of Azerbaijani folk crafts. In ancient and medieval times, as well as in the studied period -early 19th and 20th centuries, crafts was one of the major occupations of Nakhchivan population, as well as Nakhchivan and Ordubad cities. Some fields of carfts, such as metalworking (blacksmithing, coppersmithing, jewellery making, gunsmithing), weaving, pottery, leather making and so on played an important role in the socio-economic life of the region. Craft products played an important role in the welfare of the population, as well as in domeestic and foreign trade. Some problems, such as the condition of handicrafts in Nakhchivan and Ordubad cities, the main fields of crafts, the interior design and work principles of crafts workshops, including craftsmen and their social origins are examined in the article.